

Peuters en agressief gedrag

Een onderzoek naar de relatie tussen opvoedvaardigheden van moeder, het temperament van het kind en agressief gedrag van het kind.

Masterthesis

Orthopedagogiek, Universiteit Leiden

Begeleider: Mw. H.J.A. Smaling, MSc.

Tweede lezer: Dhr. dr. S.C.J Huijbregts

Student: Mw. L. de Jong (1433296)

Juli, 2015

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Samenvatting

Abstract

Inleiding	5
Methode.....	9
Resultaten	13
Discussie.....	17
Literatuurlijst.....	22

VOORWOORD

Voor u ligt mijn masterthesis, een onderzoek naar de rol van temperament van het kind en opvoedvaardigheden van de moeder in agressief gedrag bij peuters met als doel factoren te duiden die agressie bij jonge kinderen verergeren of verminderen.

Met deze thesis rond ik een intensieve periode af van twee jaar waarin ik de studie Orthopedagogiek aan de Universiteit Leiden heb afgerond en mijn basisaantekening psychodiagnostiek heb behaald. Een intensieve periode die niet mogelijk was geweest zonder de steun van mijn omgeving en van een aantal mensen in het bijzonder:

Dank aan mijn scriptiebegeleider mevrouw Hanneke Smaling voor haar expertise, ondersteuning en procesbewaking bij het schrijven van deze thesis.

Graag wil ik Stefanie Miske-Leeuwenburgh bedanken, mede-studente en lieve vriendin. Het was fijn om samen te werken, gedachten uit te wisselen, onze zorgen te delen, hard te lachen en te relativeren. We hebben het toch maar mooi afgerond binnen twee jaar.

Dank aan mijn twee prachtige jongens, Otto en Zeger. Jullie zijn een bron van inspiratie voor een liefdevol, onvoorwaardelijk en eerlijk leven. En tot slot Mark, mijn lieve zorgzame man. Dank voor je steun, geduld, stabiliteit en nuchterheid. En dank voor alle tijd en ruimte die jij mij geeft om te blijven groeien, mijn passie te volgen en vanuit mijn diepste overtuigingen het leven te vervullen.

Lilliane de Jong

Masterstudent Orthopedagogiek

Faculteit der Sociale Wetenschappen

Universiteit Leiden

Juli, 2015

SAMENVATTING

Agressief gedrag bij jonge kinderen is een voorspeller van een ongunstige ontwikkeling later in het leven. Huidige studie onderzoekt de relatie tussen agressief gedrag, regulatiecapaciteit en negatieve emotionaliteit van het kind en sensitiviteit en intrusiviteit van de moeder. Doel van het onderzoek was vroegtijdig de voorlopers van antisociaal gedrag te duiden. Door 85 moeders ($M = 24.67$ jaar, $SD = 2.10$) werden vragenlijsten ingevuld over agressief gedrag en temperament van hun 20 maanden oude kind ($M = 19.92$ maanden, $SD = 0.76$, 54% jongens). Gedrag van moeder werd geobserveerd tijdens een leertaak. De resultaten bevestigen sensitiviteit van de moeder en negatieve emotionaliteit van het kind als predictoren voor agressief gedrag van het kind. Voor regulatiecapaciteit van het kind en intrusiviteit van de moeder werd geen voorspellende waarde gevonden voor agressie van het kind. Opvoedvaardigheden van de moeder hebben geen mediërend effect op de relatie tussen temperament en agressie van het kind. De bevindingen suggereren dat negatieve emotionaliteit van het kind een belangrijke factor is in (toekomstig) agressief gedrag. Dit dient betrokken te worden in kind gerichte preventie- en interventieprogramma's naast het stimuleren van het sensitief opvoedgedrag van de moeder.

Sleutelwoorden: agressie, peuters, temperament, sensitiviteit, intrusiviteit, negatieve emotionaliteit, regulatiecapaciteit.

ABSTRACT

Aggressive behavior in infants is a predictor of an unfavorable development later in life. Current study investigates the relation between infant aggressive behavior, regulation capacity and negative affect, and maternal sensitivity and intrusiveness. The aim of the study was to identify indicators of early infant aggression. 85 Mothers ($M = 24.67$ years, $SD = 2.10$) filled in questionnaires concerning infant aggressive behavior and temperament of their 20-month-old infant ($M = 19.92$ months, $SD = 0.76$, 54 % boys). Maternal behavior was observed during a Teaching Task. Regression and mediation analyses were conducted. Current study confirms maternal sensitivity and negative affect as predictors of infant aggressive behavior. For infant regulation capacity and intrusive parenting of the mother no predictive value was found. Maternal parenting skills did not mediate the association between infant temperament and aggression. The results suggest that infant negative affect is an important factor in the development of infant aggression and should be involved in future prevention and intervention programs together with stimulating mothers' sensitive parenting skills.

Keywords: aggression, toddlers, temperament, sensitivity, intrusiveness, negative affect, regulation capacity.

INLEIDING

Probleemgedrag, met name agressief gedrag, is bij kinderen stabiel vanaf het tweede levensjaar en een voorspeller van problemen in adolescentie en volwassenheid zoals drugsgebruik, gewelddadig en crimineel- en antisociaal gedrag (Brook, Whiteman, Finch, Cohen, 1996; Del Vecchio & O'Leary, 2006). Antisociaal gedrag dat vroeg in de ontwikkeling begint heeft een slechte prognose (Moffitt & Caspi, 2001). Het is van belang vroegtijdig de voorlopers van later antisociaal gedrag te duiden. Voor het toepassen van een adequate interventie is het noodzaak te weten welke factoren samenhangen met agressie bij jonge kinderen. Met kennis van die factoren kan een bijdrage worden geleverd aan het terugdringen van criminaliteit en agressief en gewelddadig gedrag onder adolescenten en volwassenen. In dit onderzoek worden vier factoren onderzocht op hun onderlinge relatie te weten, agressief gedrag van het kind, temperament van het jonge kind en een tweetal opvoedvaardigheden van de moeder namelijk sensitiviteit en intrusiviteit.

Agressief gedrag bij jonge kinderen wordt veelal toegeschreven aan de ontwikkelingsfase van het kind. Dit is met name rond het tweede levensjaar een begrijpelijk fenomeen (Loeber & Hay, 1997). Echter niet al het agressief gedrag dat wordt getoond is als normaal te beschouwen. Om vast te stellen wanneer er sprake is van agressief gedrag wordt in onderhavig onderzoek de definitie van Loeber en Hay (1997) aangehouden waarbij agressie wordt omschreven als gedrag dat enige fysieke schade toebrengt aan anderen of aan materiaal. Deze vorm van agressie is een goede voorspeller voor zowel fysiek als niet-fysiek gerelateerd probleemgedrag in de adolescentie (Broidy et al., 2003). De intentie om iemand pijn te doen wordt buiten beschouwing gelaten omdat dit niet objectief vast te stellen is bij deze jonge doelgroep.

Peuters die problemen ondervinden met het reguleren van emoties en agressief gedrag laten zien, blijken vaak over een moeilijk temperament te beschikken (Rothbart, Ahadi, & Evans, 2000; Rothbart, 1981). Net als agressie, is het hebben van een moeilijk temperament op jonge leeftijd een indicator voor het ontwikkelen van psychopathologie op latere leeftijd, waaronder een antisociale gedragsstoornis en crimineel gedrag (Caspi, McGee, Moffitt & Silva, 1995). Temperament is volgens de theorie van Rothbart (Rothbart et al., 2000; Rothbart, 1981) gebaseerd op individuele verschillen in reactiviteit en zelfregulering. Onder invloed van erfelijkheid, rijping en ervaring ontwikkelt en differentieert temperament zich later in een persoonlijkheid (Shiner & Caspi, 2003). Reactiviteit verwijst naar de mate van alertheid in relatie tot emotionele, motorische en aandachtsprocessen. Zelfregulatie duidt op processen, met betrekking tot bijvoorbeeld aandacht, die kunnen dienen om de reactiviteit te controleren (Gartstein & Rothbart, 2003). Gartstein en Rothbart (2003) onderscheiden vervolgens drie dimensies van temperament te weten positieve emotionaliteit/extraversie, negatieve emotionaliteit en regulatiecapaciteit.

Temperament kan worden onderscheiden in makkelijk of moeilijk temperament. Kinderen met een makkelijk temperament zijn flexibel, over het algemeen vrolijk en makkelijk in de omgang. Ze

zijn in gedrag voorspelbaarder dan kinderen met een moeilijk temperament. Kinderen met een moeilijk temperament zijn negatiever, angstiger, introvert, hebben een lage frustratietolerantie, lage regulatiecapaciteit en kunnen niet goed omgaan met veranderingen (Gartstein & Rothbart, 2003).

Inzicht in de mate van zelfregulatie en reactiviteit (temperament) van een kind is van belang om de persoonlijkheidsontwikkeling te duiden en de meest gunstige omstandigheden te creëren om het individuele kind tot ontwikkeling te laten komen (Rothbart et al., 2000). Het temperament kan beïnvloed worden door psychosociale factoren, zoals de gehechtheidsrelatie, opleidingsniveau van de moeder, of opvoedvaardigheden van de moeder (Gartstein & Rothbart, 2003). Onder invloed van ongunstige psychosociale factoren kan de ontwikkeling van een kind met een moeilijk temperament problematisch verlopen (Lemery, Goldsmith, Klinnert, & Mrazek, 1999). Het is in een dergelijke omgeving extra van belang om het temperament van het kind te begrijpen en de psychosociale factoren in kaart te brengen om (de kans op het ontwikkelen van) probleemgedrag te verminderen en de ontwikkeling van het kind te stimuleren (Lemery et al., 1999).

Bij het creëren van de meest gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling van een kind speelt onder meer de opvoedvaardigheid van moeder een grote rol (Belsky & Fearon, 2002; Gartstein & Rothbart, 2003; Parade, Dickstein, Schiller, Hayden, & Seifer, 2014; Del Vecchio & O'Leary, 2006). Opvoedvaardigheden zijn communicatievaardigheden die stimulerend, beschermend of hinderend en bedreigend kunnen zijn tijdens het opgroeien. De invloed hiervan start volgens divers internationaal onderzoek direct na geboorte (Belsky & Fearon, 2002; Parade et al., 2014; Del Vecchio & O'Leary, 2006). Vanaf geboorte speelt het communicatiesysteem tussen moeder en kind een belangrijke rol in de ontwikkeling. Wanneer dit systeem gekenmerkt wordt door intrusiviteit en een gebrek aan affectieve non-verbale en verbale communicatie, blijkt dat jonge kinderen met een moeilijk temperament, meer agressief en gefrustreerd gedrag laten zien dan kinderen met een makkelijk temperament (Cohn & Tronick, 1989). Het vermogen van de moeder tot kwalitatief goede communicatie met haar kind vormt samen met een scala van andere pedagogische capaciteiten de opvoedvaardigheden van moeder. In dit onderzoek ligt de focus op twee specifieke opvoedvaardigheden van de moeder in relatie tot haar kind te weten sensitiviteit en intrusiviteit. Onder sensitiviteit wordt de mate verstaan waarin de moeder in staat is om, bij de leeftijd van het kind passend, op de behoeften en wensen van haar kind in te spelen. Onder intrusiviteit wordt de mate verstaan waarin de moeder een opdringerige opvoedstijl hanteert waarbij zij ruw acteert richting haar kind en een controlerende opvoedstijl toepast (Hayden, Schiller, Dickstein, Seifer, Sameroff, Miller, et al., 1998).

Intrusiviteit van de moeder in relatie tot het temperament van het kind is door Lee en Bates (1985) onderzocht. Zij concluderen dat moeders van kinderen met een moeilijk temperament vaker in conflict komen met het kind en meer controle proberen uit te oefenen door een intrusieve opvoedstijl te hanteren. Kinderen met een moeilijk temperament blijken te reageren met nog meer negatieve

emoties wat agressief gedrag nog verder doet toenemen (Del Vecchio & O'Leary, 2006). Uit een grootschalig onderzoek van Ispa en collega's, (2004) blijkt dat de intrusieve opvoedstijl van moeders tijdens een spelsituatie met vijftien maanden oude kinderen een latere toename van agressief gedrag bij het kind voorspelt. Moeders die een intrusieve opvoedstijl hanteren nemen vaak de leiding in spelsituaties en beperken de exploratie van het kind. Dit kan leiden tot een gevoel van incompetentie bij het kind waaruit agressie of andere negatieve interpersoonlijke kenmerken zich kunnen ontwikkelen (Tronick, 1989). Resultaten uit later uitgevoerd onderzoek ondersteunen deze bevindingen (Eiden, Edwards & Leonard, 2007; Johnson, Morrow, Accornero, Xue, Anthony & Bandstra; 2007; Rubin, Hastings, Chen, Stewart & McNichol, 1998).

Moeders met een sensitieve opvoedstijl zijn responsief, treden stimulerend op, zijn aandachtig en zijn beter in staat invloed uit te oefenen op het gedrag van hun kind, wat ervoor zorgt dat deze kinderen op hun beurt beter in staat blijken zichzelf te kalmeren en tevens meer exploratief gedrag laten zien (Van de Boom, 1994). Bovendien zijn deze kinderen beter in staat tot zelfregulatie en minder negatief. Belsky en Fearon (2002) vonden dat hoe sensitiever de moeder hoe minder probleemgedrag het kind vertoont. Deze kinderen zijn sociaal vaardiger, hebben een goede taalontwikkeling doorgemaakt en hebben zich voldoende ontwikkeld om te starten met school (Belsky & Fearon, 2002; Feldman, Dolberg & Nadam, 2011). Tevens blijkt dat sensitiviteit van een moeder mediërend werkt voor het verband tussen intrusiviteit en probleemgedrag van het kind. De moederlijke warmte, het affectieve opvoedklimaat heeft een gunstige invloed op de manier waarop het kind intrusiviteit, in termen van het uitoefenen van controle, ervaart (Ispa et al., 2004). Sensitiviteit van de moeder heeft dus op kinderen in de peuterleeftijd een positieve invloed.

Onderzoek naar het ontstaan van probleemgedrag zoals agressie en antisociaal gedrag, heeft zich in de laatste decennia voornamelijk gericht op twee belangrijke theoretische kaders te weten de Attachment Theory en de Coercion Theory (Van Zeijl et al, 2006). Minder onderzoek is er gedaan naar de relatie tussen opvoedvaardigheden van moeders en temperament en agressief gedrag van jonge kinderen. Wanneer er meer zicht is op deze relatie is het mogelijk om interventies, gericht op het voorkomen en aanpakken van probleemgedrag bij jonge kinderen, hierop af te stemmen. Dit resulteert in de volgende onderzoeksvraag: *Wat is de relatie tussen opvoedvaardigheden van de moeder en het temperament en agressieve gedrag van peuters van 20 maanden oud?*

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag zijn binnen onderhavig onderzoek vijf deelvragen geformuleerd. De eerste omvat de vraag of een moeilijk temperament van het kind een voorspeller is van agressief gedrag van het kind. De verwachting is dat kinderen met een moeilijk temperament meer agressief gedrag laten zien. Ten tweede wordt onderzocht of de sensitiviteit van de moeder, gemeten tijdens een leertaak, een voorspeller is van door moeder waargenomen agressief gedrag bij haar kind. Verwacht wordt dat een gebrekkige sensitiviteit van de moeder in de interactie met haar kind, een voorspeller is voor een toenemende mate van agressief gedrag bij het kind. Ten

derde wordt de intrusiviteit van de moeder, gemeten tijdens een leertaak, onderzocht als voorspeller van door moeder waargenomen agressief gedrag van het kind. De verwachting is dat de aanwezigheid van intrusiviteit bij de moeder in de interactie met haar kind een voorspeller is van toenemend agressief gedrag. De vierde hypothese die is onderzocht richt zich op de relatieve voorspellende waarde van de drie predictoren intrusiviteit en sensitiviteit van de moeder en het temperament van het kind in de voorspelling van agressief gedrag van het kind. Verwacht wordt dat deze drie variabelen alle drie een unieke voorspellende waarden hebben voor agressief gedrag, maar dat de hoge mate van intrusiviteit van de moeder hierin de belangrijkste voorspeller is voor toenemend agressief gedrag bij het kind. Tot slot is onderzocht of sensitiviteit van de moeder een mediërende invloed heeft op de relatie tussen het temperament en het agressieve gedrag van het kind. De verwachting is dat de sensitiviteit van de moeder een mediërende invloed heeft op het moeilijke temperament van een kind. Agressief gedrag van het kind met een moeilijk temperament zal afnemen of stabiliseren bij een sensitieve opvoedstijl. Hetzelfde zal worden onderzocht voor een intrusieve opvoedstijl van de moeder, of deze een mediërende invloed heeft op de relatie tussen het temperament en het agressieve gedrag van het kind. De verwachting is dat agressief gedrag van het kind met een moeilijk temperament zal toenemen bij een intrusieve opvoedstijl.

METHODE

Onderhavig onderzoek maakte deel uit van een lopend onderzoek van de afdeling Orthopedagogiek van de Universiteit Leiden, te weten de studie ‘Een goed begin’. Dit project richtte zich op de vraag welke factoren bijdragen aan een goed begin voor zowel de moeder als het kind. Dit grootschalige onderzoek beoogt inzicht te verschaffen in de factoren die vroege ontwikkeling van antisociaal gedrag en psychopathologie beïnvloeden.

Participanten

De werving van moeders vond plaats in samenwerking met maatschappelijke partners zoals verloskundige(n)praktijken, ziekenhuizen, diverse hulpverleningsinstanties, de website van ‘Een goed begin’ en de werving via kraambeurzen. Het betrof de werving van moeders in de leeftijd van 17-25 jaar oud die zwanger waren van hun eerste kind. Er werden meerdere exclusiecriteria gehanteerd. Moeders met een zware drugsverslaving, ernstige psychiatrische problematiek, een verstandelijke beperking, ernstige medische problemen tijdens de zwangerschap, moeders van kinderen met ernstige medische problemen en moeders die de Nederlandse taal onvoldoende beheersten, werden uitgesloten van het onderzoek. De oorspronkelijke onderzoeksgroep waarbij het vierde meetmoment had plaatsgevonden bedroeg 119 moeders en hun kind. Dit aantal is, in onderhavig onderzoek, terug gebracht naar 98, de moeders die meedraaiden in de interventie groep werden uitgesloten van het onderzoek ($N = 21$). Zo bleef de steekproef zuiver en representatief. Vervolgens werden casussen met missende waarden verwijderd ($N = 13$). Het betrof casussen met missende scores op de Aggressieschaal en/of missende scores op Intrusiviteit of Sensitiviteit. Het totaal aantal respondenten kwam daarmee op 85. Zie tabel 1 voor een overzicht van de demografische gegevens.

Tabel 1. Demografische gegevens voor de steekproef

	($n = 85$)
Leeftijd moeder in jaren	24.67 (2.10)
Nederlandse etniciteit moeder	84.7%
Diploma moeder in voortgezet onderwijs (tweede trap) en hoger	80%
Alleenstaand moederschap	9.4%
Moeder niet gehuwd niet samenwonend	17.6%
Leeftijd kind in maanden	19.92 (0.76)
Meisjes	45.9%
Gemiddeld gezinsinkomen per maand in euro's	2,779.54 (1,085.52)

Noot: de standaarddeviaties staan tussen de haken vermeld.

Procedure

Onderhavig onderzoek heeft gebruik gemaakt van data verzameld tijdens het vierde meetmoment in de studie ‘Een goed begin’, 20 maanden post partum. Binnen dit meetmoment werden verschillende domeinen onderzocht in het kader van het grootschalige onderzoek te weten: Reflectief

functioneren van de moeder, algemeen functioneren en slaap van de moeder, ouderlijk gedrag, probleemgedrag kind, agressie kind, temperament kind, psychopathologie van de moeder, moeder kind interactie, voorlopers van Theory of Mind (TOM) en executief functioneren (EF) bij het kind, en taalontwikkeling van het kind. De afspraak vond thuis plaats en duurde twee tot twee en een half uur. Bij deze afspraak waren twee onderzoekers aanwezig. De afspraak werd uiterlijk twee weken voor aanvang ingepland en de moeder kreeg vier vragenlijsten van te voren toegestuurd waaronder de vragenlijst die gebruikt werd om temperament van het 20 maanden oude kind in kaart te brengen. Na afloop van deze afspraak ontving de moeder een cadeaubon en een cadeautje voor haar kind.

Meetinstrumenten

Opvoedvaardigheden van de moeder tijdens de leertaak

De opvoedvaardigheden, de mate van sensitiviteit en intrusiviteit, van de moeder werden getoetst aan de hand van een twee en een halve minuut durende observatie tijdens de leertaak (Teaching Task). De observatie werd vastgelegd op film. Voor de leertaak kreeg moeder een duidelijke instructie om haar kind een taakje te leren. Deze taak was met opzet niet leeftijdsadequaat voor een kind van 20 maanden oud. Door de moeilijkheid van de taak werd er een extra beroep op de opvoedvaardigheden van de moeder gedaan.

Onder Sensitiviteit werd de mate verstaan waarin moeder in algemene zin adequaat en met gevoel inspeelde op haar kind. Er werd geobserveerd of moeder passend aansloot bij het gedrag en de behoefte van haar kind, hoe goed ze de 'hints' van haar kind las. Zowel tijdens eventuele stress momenten en tijdens niet stressvolle situaties. Sensitiviteit werd gecodeerd aan de hand van een vier puntschaal; 0 = geen sensitiviteit, 1 = minimale of lage sensitiviteit, 2 = gemengde of gematigde sensitiviteit, 3 = voornamelijk hoog sensitiviteit. Bij de codering van Intrusiviteit van de moeder werd gelet op de mate waarin de moeder ruw (fysiek of bijvoorbeeld door te schreeuwen tegen het kind) omging met haar kind en de mate waarin de moeder ingreep in het spel, of het kind belemmerde in het uiten van behoeften, interesses en gedrag. Dit werd gecodeerd aan de hand van een vierpuntschaal voor Intrusiviteit; 0 = geen intrusiviteit, 1 = minimale intrusiviteit, 2 = gemengde of gemiddelde intrusiviteit en 3 = voornamelijk hoog intrusief.

De observaties van de opvoedvaardigheden tijdens de leertaak werden achteraf gecodeerd aan de hand van een Coding Manual (juli, 2014) gebaseerd op Mesman (2010) en Miller & Sameroff (1998). De Intraclass Correlatie Coëfficiënt (ICC) voor de Sensitiviteit was .707, voor Intrusiviteit was de ICC .739.

Temperament van het kind bij 20 maanden post partum

Data over het temperament van het kind werd verzameld aan de hand van een Nederlandstalige verkorte versie van de Early Childhood Behavior Questionnaire (ECBQ; Van Bakel & Riksen-Walraven, 2002). Deze vragenlijst werd ontworpen om voor kinderen in de leeftijd van 13 tot 36 maanden het temperament in kaart te brengen. In onderhavig onderzoek is gebruik gemaakt van een verkorte versie van de vragenlijst waarbij de items behorende bij de brede-bandschaal Positieve emotionaliteit zijn weggelaten. Op de ingekorte vragenlijst werden door de moeders 107 items gescoord, op de brede-bandschalen Regulatiecapaciteit en Negatieve emotionaliteit, voor situaties waarin moeder het kind de voorgaande twee weken heeft gezien. Bijvoorbeeld: 'Hoe vaak in de afgelopen 2 weken wanneer u kind van slag was, werd uw kind gemakkelijk kalm?'. De antwoorden werden gescoord door moeder op een 7 punt Likertschaal, van 1 (bijna nooit) tot en met 7 (altijd). Moeder kon ook *Niet van toepassing* aanvinken wanneer zij het gedrag niet had gezien in de afgelopen twee weken maar het daarvoor wel voorkwam. Hoe hoger de score op een schaal hoe meer sprake er was van een gemeten kenmerk van temperament bij het kind. Voor beide schalen werden totalen berekend. De interne consistentie van de ECBQ is gemiddeld over alle sub-schalen $\alpha.71$ bevonden en daarmee voldoende (Putnam, Gartstein & Rothbart, 2006).

Agressief gedrag van het kind bij 20 maanden post partum

Data over agressie werd verzameld aan de hand van de Physical Aggression Scale for Early Childhood (PASEC; Alink, et al., 2006). Deze vragenlijst werd ontworpen om voor kinderen in de leeftijd van 18 maanden tot vijf en een half jaar agressief gedrag (met de potentie van fysieke schade aan objecten of mensen) in kaart te brengen. De vragenlijst werd ingevuld door de moeder en omvatte 11 items over hoe het kind de afgelopen maanden was in termen van gedrag. Om de vragen te beantwoorden werd een 3 punt Likertschaal gebruikt variërend van 0 = helemaal niet van toepassing (voor zover u weet), 1 = een beetje of soms van toepassing en 2 = duidelijk of vaak van toepassing. De somscore werd berekend door de schaal score van alle vragen bij elkaar op te tellen. Een hogere score betekende meer agressief gedrag. De betrouwbaarheidscoëfficiënt van de PASEC in huidig onderzoek was $\alpha.72$.

Data-analyse

De data werd, zowel univariaat als bivariaat geïnspecteerd. Hiermee kon beoordeeld worden of de variabelen voldeden aan de aannames voor de diverse vervolganalyses. Tevens werden extreme en opvallende waarden, groepsaantallen en normaliteit per variabele gecontroleerd.

Analysemethoden bij de onderzoekshypothesen

Gestart werd met een correlatieanalyse tussen de variabelen Sensitiviteit en Intrusiviteit van de moeder, Agressief gedrag van het kind, Negatieve emotionaliteit en Regulatiecapaciteit van het kind.

Vervolgens werden er vier enkelvoudige regressie analyses uitgevoerd met respectievelijk Sensitiviteit en Intrusiviteit (opvoedvaardigheden), Negatieve emotionaliteit en Regulatiecapaciteit (temperament) als voorspeller van Agressief gedrag bij het kind om per variabele te onderzoeken wat de voorspellende waarde voor Agressief gedrag van het kind zou zijn. Een multiple-regressieanalyse werd uitgevoerd naar de gezamenlijke invloed van Opvoedvaardigheden van de moeder en het Temperament van het kind op Agressief gedrag van het kind. Tot slot werden mediatieanalyses uitgevoerd middels de bootstrapping methode (Preacher & Hayes, 2008) om het mogelijke indirecte effect van Negatieve emotionaliteit en Regulatiecapaciteit op het Agressief gedrag van het kind via de Sensitiviteit en Intrusiviteit van de moeder te onderzoeken. Er werd gebruik gemaakt van de 'indirecte' macro voor Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) (Preacher & Hayes, 2008). Bij het aantonen van een mediatieverband reduceerde of elimineerde de mediator (Z) het effect van de onafhankelijke variabele (X) op de afhankelijke variabele (Y). De bootstrapping strategie met bias-corrected 95% betrouwbaarheidsintervallen werd toegepast waarbij 5000 resamples werden getrokken uit de dataset om de distributie van de steekproef voor de mediatie te schatten (Hayes, 2009). Hiermee verviel de aanname van normaal verdeelde variabelen. Direct en indirecte effecten werden gerapporteerd aan de hand van niet-gestandaardiseerde coëfficiënten. Het indirecte effect was significant wanneer nul niet binnen het 95% betrouwbaarheidsintervallen viel.

Voor alle overige analysemethoden werd eveneens uitgegaan van een significantieniveau van $\alpha = .05$. De data-inspectie en analysemethoden werden uitgevoerd met het computerprogramma SPSS versie 21 (Chicago, IL, USA).

RESULTATEN

Tabel 2 geeft een overzicht van de onderzochte variabelen voor gemiddelden, standaarddeviaties, bereik, gestandaardiseerde scheefheid en gestandaardiseerde gepiekttheid. Ten aanzien van de normaliteit waren de data van alle variabelen, behalve Agressie van het kind, normaal verdeeld. De data van de variabele, Agressie bij het kind, bleek scheef naar rechts verdeeld. Dit werd veroorzaakt door vier uitbijters waarbij een hoge score werd gerapporteerd op de Agressieschaal (somscore >9). In het kader van onderhavig onderzoek werd besloten om deze waarden juist te behouden gezien het belang om ook de uiterste scores van het continuüm te vatten. Dit zijn de kinderen waarvan de moeders duidelijke gedragingen van agressief gedrag scoorden.

Tabel 2. Beschrijvende statistieken van de onderzochte variabelen.

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Bereik</i>	<i>Z_{Scheefheid}</i>	<i>Z_{Gepiekttheid}</i>
Sensitiviteit moeder	2.18	0.58	0-4	0.76	2.50
Intrusiviteit moeder	1.04	0.89	0-4	1.05	-1.75
Regulatiecapaciteit kind	4.39	0.47	0-6	-0.36	0.12
Negatieve emotionaliteit kind	2.90	0.48	0-6	0.72	-0.75
Agressie kind	2.93	2.41	0-44	4.35	2.75

Noot: *N* = 85. *M* = gemiddelde. *SD* = standaardafwijking. *Z* = gestandaardiseerde waarden.

Voor onderhavige variabelen werd een correlatieanalyse uitgevoerd, zie tabel 3. Daaruit bleek Sensitiviteit van de moeder significant negatief correleerde met de Agressie van het kind ($r = -.29$, $p < .01$), wat betekent dat de agressie van het kind afneemt wanneer de sensitiviteit toeneemt. De Negatieve emotionaliteit van het kind, bleek significant positief te correleren met Agressie van het kind ($r = .41$, $p < .01$). Dit betekent dat de agressie van het kind toeneemt, wanneer de mate van negatieve emotionaliteit van het kind hoger wordt. Intrusiviteit bleek significant negatief te correleren met Sensitiviteit ($r = -.47$, $p < .01$), wat betekent dat wanneer de sensitiviteit van de moeder afneemt, haar intrusiviteit toeneemt.

Tabel 3. Onderlinge correlatie tussen Agressie, Opvoedvaardigheden en Temperament.

	1	2	3	4	5
1 Agressie kind	1				
2 Sensitiviteit moeder	-.29*	1			
3 Intrusiviteit moeder	.08	-.47*	1		
4 Negatieve emotionaliteit kind	.41*	-.08	.09	1	
5 Regulatiecapaciteit kind	-.14	.10	-.19	-.15	1

Noot: *N* = 85; * $p < .01$

Voorspellers van agressief gedrag

Met enkelvoudige regressieanalyse werd apart onderzocht of de kenmerken van een moeilijk temperament en/of de opvoedvaardigheden van de moeder voorspellers waren voor Agressief gedrag van het kind. In tabel 4 wordt voor de vier onafhankelijke variabelen een overzicht gegeven van de regressievergelijkingen.

Tabel 4. *Samenvatting vier enkelvoudige regressievergelijkingen voor de afhankelijke variabele Agressie*

Variabele	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>Adj R</i> ²
Sensitiviteit moeder	-1.20	0.44	-0.29	-2.74	<.001	.07
Intrusiviteit moeder	0.23	0.30	0.08	0.77	.443	<-.01
Negatieve Emotionaliteit	2.10	0.50	0.41	4.09	<.001	.16
Regulatie Capaciteit	-0.73	0.56	-0.14	-1.30	.197	.08

Noot: *N* = 85. *Adj R*² = adjusted R square.

De enkelvoudige regressie analyses bevestigden dat zowel Sensitiviteit van de moeder als Negatieve emotionaliteit van het kind, de Agressie bij het 20 maanden oude kind voorspelden (respectievelijk $F(1, 83) = 7,54, p < .001$ en $F(1, 83) = 16,73, p < .001$). Sensitiviteit van de moeder verklaarde 7% van de variantie in de Agressie van het kind. Negatieve emotionaliteit van het kind verklaarde 16% van de variantie in de Agressie van het kind.

Relatieve voorspellende waarde agressief gedrag

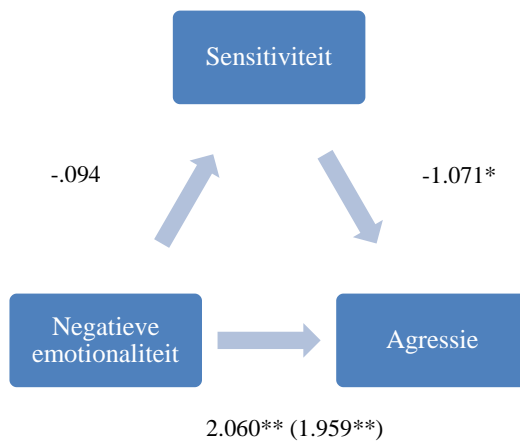
Met een hiërarchische multiple regressieanalyse werd de relatieve voorspellende waarde van Sensitiviteit van de moeder en Negatieve emotionaliteit van het voor de Agressie van het 20 maanden oude kind getoetst. Intrusiviteit van de moeder en regulatie capaciteit van het kind werden buiten beschouwing gelaten, gezien de niet significante resultaten uit de eerdere correlatie- en regressieanalyses. Het multiple regressiemodel bleek significant, $F(2,82) = 12.53, p < .001, \eta^2 = .21$. De analyse liet zien dat de Sensitiviteit van de moeder ($\beta = -.26, t(84) = -2.67, p < .01$) en de Negatieve emotionaliteit van het kind ($\beta = .39, t(84) = 4.02, p < .001$) beide unieke voorspellers waren voor Agressie bij het kind.

De mediërende rol van sensitiviteit

Vervolgens werd onderzocht of het sensitieve gedrag van de moeder een mediërende rol had in de relatie tussen het Temperament van het kind (negatieve emotionaliteit en regulatie capaciteit) en het Agressieve gedrag van het kind. Omdat uit de eerder uitgevoerde correlatieanalyse geen significante relatie bleek tussen Intrusiviteit (potentiele mediator) en Agressie (afhankelijke variabele) werd een mediatieanalyse voor deze onafhankelijke variabele buiten beschouwing gelaten.

Sensitiviteit, Negatieve emotionaliteit en Agressie

Negatieve emotionaliteit was opgenomen als onafhankelijke variabele (X), Agressie van het kind als afhankelijke variabele (Y) en Sensitiviteit van de moeder als mediërende variabele (Z).

Noot: * $p < .001$, ** $p < .0001$. De coëfficiënt voor de directe relatie tussen Negatieve emotionaliteit en Agressie staat tussen haken vermeld.

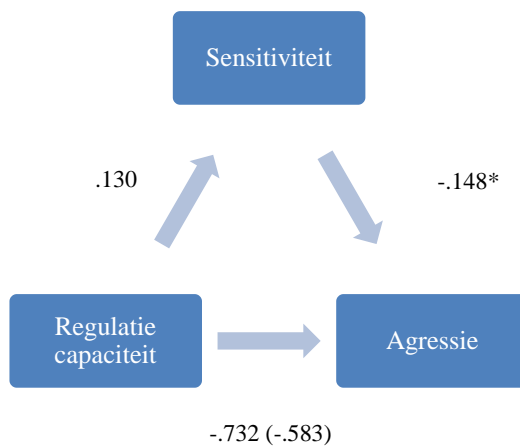
Figuur 1. Niet gestandaardiseerde coëfficiënten voor de mediatie van sensitiviteit op de relatie negatieve emotionaliteit en agressie.

Het mediatie model (zie figuur 1) liet zien dat er geen sprake was van een significante mediërende rol voor Sensitiviteit van de moeder tussen Negatieve emotionaliteit en agressief gedrag van het kind (95% bias-corrected and -accelerated (BCA) bootstrap, $b = .11$; betrouwbaarheidsinterval (Confidence Interval (CI)) = $-.172, .530$). Bovendien bleek het directe effect tussen Negatieve emotionaliteit en Agressie significant te blijven wanneer gecontroleerd voor Sensitiviteit van de moeder ($b = 2.06$, $t(84) = 4.09$, $p < 0.001$).

Sensitiviteit, Reguleringscapaciteit en Agressie

Voor de tweede mediatie analyse werd Reguleringscapaciteit opgenomen als onafhankelijke variabele (*X*), Agressie van het kind als afhankelijke variabele (*Y*) en Sensitiviteit van de moeder als mediërende variabele (*Z*). Uit de mediatieanalyse bleek geen mediërend effect van de sensitiviteit van de moeder tussen Reguleringscapaciteit en Agressie van het kind (95% BCA bootstrap, $b = .15$; (CI) = $-.563, .069$). Zie figuur 2 voor een weergave van de variabelen en de al dan niet significante correlaties daartussen.

Noot: * $p < 0.01$. De coëfficiënt voor de directe relatie tussen Negatieve emotionaliteit en Agressie staat tussen haken vermeld.

Figuur 2. Niet gestandaardiseerde coëfficiënten voor de mediatie van Sensitiviteit op de relatie Reguleringscapaciteit en Agressie.

DISCUSSIE

Huidig onderzoek heeft zich gericht op de vraag wat de onderlinge relatie is tussen opvoedvaardigheden van de moeder, het temperament en het agressieve gedrag van 20 maanden oude peuters. De belangrijkste bevindingen van het onderzoek wezen uit dat agressief gedrag van het kind deels voorspeld kan worden door de negatieve emotionaliteit van het kind, onderdeel van het temperament van het kind, en de sensitiviteit van de moeder, onderdeel van opvoedgedrag.

Toename van negatieve emotionaliteit, een onderdeel van temperament, voorspelde in huidig onderzoek een significante toename van agressief gedrag bij het kind. Dit is in lijn der verwachtingen en ander onderzoek (Lemery et al., 1999; Rothbart et al., 2000). Negatieve emotionaliteit bij het jonge kind zou mogelijk een voorspellende waarde kunnen hebben voor het ontwikkelen van psychopathologie op latere leeftijd, waaronder een antisociale gedragsstoornis (Caspi et al., 1995).

De regulatiecapaciteit van het kind, een tweede onderdeel van temperament, bleek geen unieke bijdrage te leveren voor agressie van het kind. Dit is deels incongruent met de theorie van Rothbart (Gartstein & Rothbart, 2003; Rothbart, 1981; Rothbart et al., 2000) en eerder onderzoek ondersteunt deze bevinding niet (Caspi et al., 1995; Cohn & Tronick, 1989). Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het moment, bij 20 maanden post partum, waarop de regulatiecapaciteit door moeder werd beoordeeld. Regulatiecapaciteit, het vermogen een dominante reactie vrijwillig te onderdrukken en daarna een minder dominante reactie uit te voeren, vormt zich na het eerste levensjaar, maar is pas later stabiel (Kochanska, Murray, Coy, 1997). Het beeld dat uit meerdere onderzoeken naar voren komt is dat, aanvang en stabiliteit van regulatiecapaciteit, vanaf 18-24 maanden een zichtbare ontwikkeling doormaakt en een piek kent tussen de 30-36 maanden (Kochanska, Murray & Harlan 2000; Gerardi-Caulton, 2000; Vaughn, Kopp & Krakow, 1984; Ruff & Lawson, 1990; Robbert & Del Vecchio, 2000). De leeftijd van de kinderen in huidig onderzoek ligt net boven de grens van 18 maanden. Mogelijk dat dit relatief jong was om regulatiecapaciteit, die nog instabiel is, te beoordelen door de, eveneens relatief jonge moeders. Onderzoek met meerdere meetmomenten, vanaf 18 maanden, gedurende de ontwikkeling van het kind, waarbij de tijdsintervallen klein zijn, kunnen dit in vervolgonderzoek deels ondervangen. Tevens zouden naast de vragenlijsten ook observaties van het gedrag van het kind kunnen bijdragen aan de dataverzameling omtrent de regulatiecapaciteit van het kind. Tot slot moet opgemerkt worden dat de spreiding van gegevens over de regulatiecapaciteit van de kinderen klein was, moeders vonden de regulatiecapaciteit van hun kinderen goed. Dit bevestigt mogelijk bovenstaande suggestie dat regulatiecapaciteit nog instabiel is en moeilijk te beoordelen door de moeders.

Zoals verwacht, voorspelt minder sensitiviteit van de moeder in huidig onderzoek een toename van agressief gedrag bij het kind. Dit is in lijn met eerder onderzoek (Belsky & Fearon, 2002; Van de Boom, 1994; Feldman et al., 2011). Dit betekent dat de mate waarin een moeder is staat is om signalen van haar kind te ontvangen, te interpreteren en hier adequaat op te reageren, voorspellend is voor het

toenemen of uitblijven van agressief gedrag van haar kind. Dit resultaat moet echter met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. De relatie tussen beide is zwak en de spreiding van sensitiviteit is klein. Nader onderzoek is nodig om de precieze relatie tussen sensitief opvoedgedrag van de moeder en agressie bij het kind te duiden. Huidig onderzoek heeft aangetoond dat een afname van sensitiviteit van de moeder, intrusiviteit doet toenemen. Intrusiviteit leidt vervolgens mogelijk tot meer agressief gedrag bij het kind. Hoewel deze relatie tussen intrusiviteit en agressie in huidig onderzoek niet werd aangetoond, zou een vervolgstudie hier wellicht meer nuance in aan kunnen brengen.

In tegenstelling tot de verwachtingen, blijkt intrusiviteit van de moeder geen voorspeller voor het agressief gedrag van het kind. Dit kwam niet overeen met de hypothese en was tegenstrijdig met eerdere studies (Cohn & Tronick, 1989; Eiden et al., 2007; Johnson et al., 2007; Ispa et al., 2004; Lee & Bates, 1985; Rubin et al., 1998; Del Vecchio & O'Leary, 2006). Deze studies onderzochten echter niet specifiek intrusief gedrag van de moeder in relatie tot 20 maanden oude peuters. Mogelijk wijken resultaten uit huidig onderzoek hierdoor af en zijn ze minder goed vergelijkbaar met deze studies. Het uitblijven van de voorspellende waarde van intrusiviteit in huidig onderzoek is mogelijk te verklaren op basis van de relatie tussen opvoedstress en intrusief opvoedgedrag van de moeder. Intrusiviteit ontstaat mede door opvoedstress van moeder, zoals de verantwoordelijkheid dragen voor het kind, veranderingen in de gezinssituatie of negatieve gevoelens over het ouderschap. Moeders met opvoedstress hanteren een directieve, opdringerige, overheersende en leidende opvoedstijl (Caldera & Lindsey, 2006; Fairbrother & Woody, 2008). Meer intrusief gedrag van de moeder en agressief gedrag van het kind kan het resultaat zijn van, voor moeder, onacceptabel gedrag van haar kind (Alink et al., 2006). Dit gedrag van het kind ontstaat naarmate het meer gevoel van autonomie ervaart in de periode van 18 tot 44 maanden (Campbell, 2002). Omdat de gemiddelde leeftijd van het kind in huidig onderzoek aan het begin ligt van de tijdspanne zoals beschreven door Campbell, is het mogelijk dat het gevoel van autonomie bij de onderzochte groep kinderen nog pril was en de moeders dientengevolge weinig intrusiviteit lieten zien en weinig opvoedstress ervaarden. Vervolgonderzoek kan hier uitsluitsel over bieden bijvoorbeeld door het gedrag van het kind te observeren in relatie tot het intrusieve gedrag van de moeder. In lijn met bovenstaande kon in huidig onderzoek de hypothese, dat intrusiviteit de sterkste voorspeller is voor agressief gedrag van het kind, niet bevestigd worden.

Tot slot blijken intrusiviteit en sensitiviteit van de moeder de relatie tussen temperament en agressie niet te mediëren, waarmee de laatste twee hypothesen niet bevestigd werden. Dit impliceert dat kinderen met een moeilijk temperament, die veel negatieve emotionaliteit tonen en een lage zelfregulatiecapaciteit hebben, agressief gedrag blijven vertonen ondanks de sensitiviteit van de moeder. Dit is niet in lijn met eerder onderzoek waaruit bleek dat de sensitiviteit van de moeder een gunstige invloed heeft op de mate waarin het kind zichzelf kan kalmeren en negatieve emoties doet verminderen (Van de Boom, 1994; Belsky & Fearon, 2002). Een mogelijke verklaring hiervoor is de

kleine spreiding van sensitiviteit in huidig onderzoek. Tevens wordt de theorie dat kinderen met een moeilijk temperament vaker met moeders in conflict komen en als het ware een intrusieve opvoedstijl uitlokken waardoor agressief gedrag van het kind toeneemt (Ispe et al., 2004), in huidig onderzoek niet bevestigd. Mogelijke verklaring hiervoor ligt in het uitblijven van intrusief gedrag van de moeder door de, relatief lage, leeftijd van de kinderen in huidig onderzoek, zoals eerder besproken. Tot slot kan geconcludeerd worden dat de relatie tussen het temperament en agressie van het kind mogelijk door andere psychosociale factoren, beïnvloed wordt zoals de gehechtheidsrelatie of het opleidingsniveau van de moeder. Ongunstige psychosociale factoren kunnen de ontwikkeling van een kind met een moeilijk temperament problematisch doen verlopen (Lemery et al., 1999). Vervolgonderzoek is nodig om mediërende factoren vollediger te duiden.

Sterkte en zwakte van huidig onderzoek

Krachtig aan huidig onderzoek is de samenstelling van de kind-populatie. In tegenstelling met veel ander onderzoek werden nagenoeg evenveel meisjes (45,9%) als jongens in het onderzoek betrokken. Eveneens krachtig is het gebruik van, betrouwbare, codering van filmpjes waarbij moeders en hun kind werden geobserveerd in de thuissituatie. Het geeft een goed beeld van natuurlijk gedrag van de moeder. Tot slot maakte huidig onderzoek gebruik van een relatief nieuwe niet-parametrische mediatie-analyse die uitermate geschikt is voor kleinere steekproeven en categorische variabelen (Preacher & Hayes, 2008). Huidig onderzoek kent ook een aantal beperkingen. Ten eerste is de steekproef van moeders redelijk homogeen met een lage generaliseerbaarheid. Het betrof jonge moeders (19 tot 28 jaar) met een Nederlandse achtergrond (85%). De gemiddelde leeftijd waarop Nederlandse vrouwen bevallen van hun eerste kind is 30 jaar (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2015). Voor demografische gegevens, zoals sociaaleconomische status, is in huidig onderzoek niet gecontroleerd wat differentiatie lastig maakt. In vervolgonderzoek zou de leeftijdsrange van de moeder verbreed kunnen worden en demografische gegevens moeten worden meegenomen waardoor generaliseerbaarheid toeneemt.

Ten tweede is agressief gedrag van het kind uitsluitend met een zelfrapportage lijst voor moeder gemeten bij 20 maanden post partum. Hoewel betrouwbaar, is dit instrument mogelijk gevoelig voor antwoordbias, sociaal wenselijkheid en vergt het reflectief vermogen van de jonge moeder. Aanvullende observaties van agressief gedrag door een onafhankelijke derde, zodat er ook een klinisch beeld ontstaat, behoort tot de aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Voor wat betreft de verzamelde data voor agressie werd eerder al opgemerkt dat de timing van het meetmoment, bij 20 maanden, mogelijk bijdraagt aan de lage scores voor agressief gedrag van kinderen. Hoewel de PASEC geschikt is voor kinderen vanaf 18 maanden, neemt de ontwikkeling van agressief gedrag een vlucht vanaf 24 maanden (Robbert & Del Vecchio, 2000). Een vervolgstudie bij 24 en 28 maanden

post partum is aan te bevelen om de continuïteit van de gemeten agressie in kaart te brengen en opnieuw de relaties met temperament en opvoedvaardigheden te onderzoeken.

Ten derde werd voor de dataverzameling over het temperament van het kind eveneens uitsluitend gebruik gemaakt van rapportage door moeder. Binnen deze vragenlijst werd op de schaal voor regulatiecapaciteit positief en homogeen gescoord door moeders. Een aanvulling op deze data middels observatie van temperament is waardevol bij vervolgonderzoek (Rothbart, 1991). Ook hier geldt de aanbeveling om de continuïteit van het temperament in kaart te brengen door het onderzoek meerdere keren te herhalen binnen het tijdsinterval van 18-44 maanden.

Conclusie en suggesties voor vervolgonderzoek

Ondanks bovenstaande beperkingen zijn er belangrijke resultaten naar voren gekomen die uitwijzen dat agressief gedrag van het kind deels voorspelt kan worden door de negatieve emotionaliteit van het kind, onderdeel van het temperament van het kind, en de sensitiviteit van de moeder. De sensitiviteit van de moeder blijkt echter de relatie tussen temperament en het agressieve gedrag van het kind niet te beïnvloeden. De resultaten geven aanleiding om vervolgonderzoek uit te voeren naar mediërende factoren op de relatie tussen negatieve emotionaliteit en agressie bij het jonge kind. Een interessante aanvulling in nader onderzoek zou de mediërende rol van temperament op de relatie tussen sensitiviteit en agressie zijn. Hierin zou de benadering van mediatiëanalyse die Roe voorstelt in zijn artikel (2012) ondersteuning kunnen bieden. Hij suggereert dat het mediatiemodel van Preacher en Hayes (2008) meer diepgang krijgt wanneer er met drie variabelen, in dit geval agressie van het kind, negatieve emotionaliteit van het kind en sensitiviteit van de moeder, alle mogelijke mediërende relaties worden onderzocht wat resulteert in zes modellen van mediatie in plaats van één model.

Voorts zijn er aanknopingspunten om bij vervolgonderzoek meer nuancering aan te brengen in de verzamelde onderzoeksgegevens, bijvoorbeeld door meerdere tijdsintervallen en meer diversiteit in onderzoeksinstrumenten per gemeten construct te realiseren. Daarnaast biedt huidig onderzoek voldoende aanknopingspunten om het ontstaan van negatieve emotionaliteit in een brede context van de vroege ontwikkeling te onderzoeken. Het grootschalig onderzoek, waar huidig onderzoek deel van uit maakt, brengt meerdere (psychosociale)factoren in kaart en biedt informatie om agressief gedrag van het kind verder in de transactionele context te verklaren.

Voor de klinische praktijk, die zich bij peuters met probleemgedrag voornamelijk richt op het positieve opvoedgedrag van moeders, bieden de resultaten aanknopingspunten om parallel hieraan een individueel behandelingstraject voor het kind in te zetten. Hoewel de resultaten met voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd, lijkt negatieve emotionaliteit een bijdrage te leveren aan agressief gedrag. Huidig onderzoek benadrukt het belang om dit, binnen de sociale en culturele context van de ontwikkeling, te onderkennen en bij interventies hiermee rekening te houden. Gezien de bewezen rol

van sensitiviteit zal deze in de begeleiding van moeders ten alle tijden gestimuleerd moeten worden om de kans op de ontwikkeling van agressie bij het jonge kind te verminderen.

Bovenstaande conclusie past binnen het transactioneelmodel (Bronfenbrenner, 1979) waarin de ontwikkeling van het kind beschouwd wordt als een transactioneel proces, waarbij onder een bepaalde sociale context, kenmerken van kinderen bij opvoeders opvoedingsgedragingen uitlokken en omgekeerd. Dit bevestigt dat de moeder-kind relatie uniek is en dat deze uniciteit in de klinische praktijk onderkend moet worden.

LITERATUURLIJST

- Alink, L. R., Mesman, J., Van Zeijl, J., Stolk, M. N., Juffer, F., Koot, H. M., . . . Van IJzendoorn, M. H. (2006). The early childhood aggression curve: Development of physical aggression in 10 to 50 month old children. *Child development*, 77(4), 954- 966.
- Van Bakel, H. J. A., & Riksen-Walraven, J. M. (2002). Quality of infant-parent attachment as reflected in infant interactive behaviour during instructional tasks. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 387–394.
- Belsky, J., & Fearon, R. P. (2002). Early attachment security, subsequent maternal sensitivity, and later child development: does continuity in development depend upon continuity of caregiving? *Attachment & Human Development*, 4(3), 361-387.
- Van de Boom, D. C. (1994). The influence of temperament and mothering on attachment and exploration: An experimental manipulation of sensitive responsiveness among lower class mothers with irritable infants. *Child development*, 65(5), 1457-1477.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Broidy, L. M., Nagin, D. S., Tremblay, R. E., Bates, J. E., Brame, B., Dodge, K. E., et al. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six site, cross-national study. *Developmental Psychology*, 39, 222-245.
- Brook, J. S., Whiteman, M., Finch, S. J., & Cohen, P. (1996). Young adult drug use and delinquency: Childhood antecedents and adolescent mediators. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35, 1584–1592.
- Caspi, A., Henry, B., McGee, R. O., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1995). Temperamental origins of child and adolescent behavior problems: From age three to age fifteen. *Child development*, 66(1), 55-68.
- Campbell, S. B. (2002). *Behavior problems in preschool children: Clinical and developmental issues*. New York: Guilford Press.
- Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) (2015). Thema Bevolking, timing moederschap. Geraadpleegd op: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/>
- Cohn, J. F., & Tronick, E. (1989). Specificity of infants' response to mothers' affective behavior. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 28(2), 242-248.
- Eiden, R. D., Edwards, E. P., & Leonard, K. E. (2007). A conceptual model for the development of externalizing behavior problems among kindergarten children of alcoholic families: role of parenting and children's self-regulation. *Developmental psychology*, 43(5), 1187.
- Feldman, R., Dollberg, D., & Nadam, R. (2011). The expression and regulation of anger in toddlers: Relations to maternal behavior and mental representations. *Infant Behavior and Development*, 34(2), 310-320.

- Gartstein, M. A., & Rothbart, M. K. (2003). Studying infant temperament via the revised infant behavior questionnaire. *Infant Behavior and Development*, 26(1), 64-86.
- Gerardi-Caulton, G. (2000). Sensitivity to spatial conflict and the development of self-regulation in children 24–36 months of age. *Developmental Science*.
- Hayden, L. C., Schiller, M., Dickstein, S., Seifer, R., Sameroff, S., Miller, I., ... & Rasmussen, S. (1998). Levels of family assessment: I. Family, marital, and parent–child interaction. *Journal of family psychology*, 12(1), 7.
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication monographs*, 76(4), 408-420.
- Ispa, J. M., Fine, M. A., Halgunseth, L. C., Harper, S., Robinson, J., Boyce, L., ... & Brady Smith, C. (2004). Maternal intrusiveness, maternal warmth, and mother–toddler relationship outcomes: variations across low income ethnic and acculturation groups. *Child development*, 75(6), 1613-1631.
- Johnson, A. L., Morrow, C. E., Accornero, V. H., Xue, L., Anthony, J. C., & Bandstra, E. S. (2002). Maternal cocaine use: estimated effects on mother-child play interactions in the preschool period. *Journal of developmental and behavioral pediatrics: JDBP*, 23(4), 191.
- Kochanska, G., Murray, K. T., & Coy, K. C. (1997). Inhibitory control as a contributor to conscience in childhood: From toddler to early school age. *Child Development*, 68, 2, 263-277.
- Kochanska, G., Murray, K. T., & Harlan, E. T. (2000). Effortful control in early childhood: Continuity and change, antecedents and implications for social development. *Developmental Psychology*, 36, 2, 220-232.
- Lee, C. L., & Bates, J. E. (1985). Mother-child interaction at age two years and perceived difficult temperament. *Child development*, 1314-1325.
- Lemery, K. S., Goldsmith, H. H., Klinnert, M. D., & Mrazek, D. A. (1999). Developmental models of infant and childhood temperament. *Developmental Psychology*, 35(1), 189.
- Loeber, R., & Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. *Annual review of psychology*, 48(1), 371-410.
- Mesman, J. (2010). Maternal responsiveness to infants: comparing micro-and macro-level measures. *Attachment & human development*, 12(1-2), 143-149.
- Mesman, J., Alink, L. R., van Zeijl, J., Stolk, M. N., Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H., ... & Koot, H. M. (2008). Observation of early childhood physical aggression: a psychometric study of the system for coding early physical aggression. *Aggressive behavior*, 34(5), 539-552.

- Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways among males and females. *Development and psychopathology*, 13(02), 355-375.
- Parade, S. H., Dickstein, S., Schiller, M., Hayden, L., & Seifer, R. (2014). Stability of child behavioral style in the first 30 months of life Single timepoint and aggregated measures. *International Journal of Behavioral Development*, 0165025414538555.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior research methods*, 40(3), 879-891.
- Putnam, S. P., Gartstein, M. A., & Rothbart, M. K. (2006). Measurement of fine-grained aspects of toddler temperament: The Early Childhood Behavior Questionnaire. *Infant Behavior and Development*, 29(3), 386-401.
- Roe, R. (2012). What is wrong with mediators and moderators? *European Health Psychologist*, 14(1), 4-10.
- Rothbart, M. K. (1991). Temperament. In *Explorations in Temperament* (pp. 61-74). Springer US.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of temperament in infancy. *Child Development*, 569-578.
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., & Evans, D. E. (2000). Temperament and personality: origins and outcomes. *Journal of personality and social psychology*, 78(1), 122.
- Rubin, K. H., Hastings, P., Chen, X., Stewart, S., & McNichol, K. (1998). Intrapersonal and maternal correlates of aggression, conflict, and externalizing problems in toddlers. *Child Development*, 69(6), 1614-1629.
- Ruff, H. A., & Lawson, K. R. (1990). Development of sustained, focused attention in young children during free play. *Developmental psychology*, 26(1), 85.
- Shiner, R. & Caspi, A. (2003). Personality differences in childhood and adolescence: measurement, development, and consequences. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44, 2-32.
- Tronick, E. Z. (1989). Emotions and emotional communication in infants. *American Psychologist*, 44(2), 112.
- Vaughn, B. E., Kopp, C. B., & Krakow, J. B. (1984). The emergence and consolidation of self-control from eighteen to thirty months of age: Normative trends and individual differences. *Child development*, 990-1004.
- Del Vecchio, T. O'Leary, S. G. (2006). Antecedents of Toddler Aggression: Dysfunctional Parenting in Mother-Toddler Dyads, 35 (2), 2006.

Van Zeijl, J., Mesman, J., Van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Juffer, F., Stolk, M. N., ... & Alink, L. R. (2006). Attachment-based intervention for enhancing sensitive discipline in mothers of 1-to 3-year-old children at risk for externalizing behavior problems: a randomized controlled trial. *Journal of consulting and clinical psychology*, 74(6), 994.